

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

תהליכי לשון – שינויים בהגייה ובצורות בלשון

חוקים סדירים ותהליכים לא סדירים

יש חוקים הפועלים בלשון בסדירות, ופעולתם ניכרת בשינויים עקיבים של הגיים וצורות. לדוגמה, בתקופה הקדם-מקראית נעתקה כל וי"ו (*w) תחילית ליו"ד, (*walada < יָלַד, *wari'a < יָרָא), כל תי"ו רפה קדמונית (*t) לשי"ן (*talāt < שָׁלַשׁ, *talg < שָׁלַג), וכל דל"ת רפה קדמונית (*d) לזי"ן (*dahab < זָהָב, *dirā < זָרַע). בתקופה מאוחרת יותר, אפשר להצביע, למשל, על ריפוי האותיות בגדכפ"ת (או ליתר דיוק, החוככות שבעיצורים בגדכפ"ת) אחרי תנועות, ובעקבותיו על היווצרות סדרה של עיצורים פוצצים (בגדכפ"ת) לעומת סדרה של עיצורים חוככים (בגדכפ"ת). ואולם נוסף על החוקים העקיבים הללו פועלים בלשון גם תהליכים הפוגעים בסדירות הלשונית; גם התהליכים האלה משפיעים על הגיים, אבל שלא כמו החוקים הסדירים, אין הם גורמים לשינויים קבועים דווקא, אלא לשינויים מזדמנים. נפרט כאן כמה מן התהליכים האלה.

ההידמות

תהליך שכיח ביותר בעברית הוא ההידמות (אסימילציה). בתהליך זה הגה אחד מקבל תכונות של הגה סמוך אליו. יש שההגה המשתנה מקבל את כל התכונות של ההגה השני (הידמות מלאה) ומזההה איתו הזדהות גמורה, כגון נו"ן הסוגרת הברה לפני עיצור: מן-יָלַד < מַיִלָד = מִיָּלַד (שני העיצורים שנזההו מסומנים בדגש חזק). בבניין נפעל בעתיד, בציווי ובמקור *יִנְשְׁמַר < יִשְׁשְׁמַר = יִשְׁמַר, *הִנְשְׁמַר! < הִשְׁשְׁמַר! = הִשְׁמַר!, *לִהְנִשְׁמַר < לִהֲשִׁשְׁמַר = לִהֲשִׁמַר, בשורש נת"ן *נִתְנַת < נִתַּת, *יִתְנו < יָתְנו (אך לא לפני גרונית, למשל, יִנְהַג, יִנְחִיל, וגם לא במלים שנוצרו בעברית החדשה, כגון, הַנְפִיק, הַנְצִיחַ); ותי"ו בבניין התפעל לפני דל"ת, תי"ו, טי"ת (גם כאן מדובר בתהליך סדיר): *הִתְנַצַּר < הִצַּר, *הִתְתַּמַּם < הִתַּמַּם, *הִתְטַמַּא < הִטַּמַּא

(לעתים רחוקות גם לפני עיצורים אחרים בלשון המקרא *הַתְּנַבֵּאוֹ < הַנְּבִאוֹ, *הַתְּזַכּוֹ < הַזְּכּוֹ ובלשון חז"ל בבניין נתפעל < נפעל, לדוגמה *נִתְּמַלֵּךְ < נִמְלֵךְ). בכל הדוגמאות האלה ההידמות היא לאחור (רגרסיבית), היינו ההגה השני משפיע על ההגה הקודם לו. הידמות לפנים (פרוגרסיבית), כשההגה הראשון הוא המשפיע ולא המושפע, מזדמנת פחות: יִשְׁחַנְהוּ < יִשְׁחָנֻהוּ, יִשְׁחָנֻהוּ < גְּמַלְתְּהוּ < גְּמַלְתִּנוּ. יש גם הידמות חלקית: הגה מקבל תכונה אחת של הגה שכן. לדוגמה, הידמות של הזי"ן לכ"ף באי קוליותה במלה לזכור בצורה הנשמעת לעתים בעברית החדשה לספור, הידמות של הסמ"ך לבי"ת בקוליותה, כמו במלים הַסְּבִיר < הַזְּבִיר, נִסְבֵּל < נִזְבֵּל, והידמות של הקו"ף לדל"ת בקוליותה: מִקְדָּם < מִגְדָּם.

ההיבדלות

היפוכה של ההידמות היא ההיבדלות (דיסימילציה), תהליך שבו הדובר יוצר הבדל בין הגיים שווים או דומים. למשל, דוברי העברית המקראית הפכו לעתים את רצף התנועות o-o ל-u-o בבניין נפעל של פועלי ע"ו: תנועת היסוד היא [o] נְסוּג, נְסוּגָה, נְסוּגוֹתָם, אבל אנו מוצאים את צורת המדבר נְסוּגוֹתַי. לפעמים התנועה הראשונה שברצף o-o או o-u נעתקת ל-i: *רִאשׁוֹן < רִאשׁוֹן, *תּוֹכּוֹן < תּוֹכּוֹן, *חוצוֹן < חיצוֹן, ובלשון חז"ל נִמוּס < (מיוונית) נִימוּס והסיומת ūyōt < iyyōt (בכתב-יד מהימנים): מְלָכוּיּוֹת < מְלָכוּיּוֹת, חֲנוּיּוֹת < חֲנוּיּוֹת. היבדלות לאחור (רגרסיבית) מתועדת ברצף ā-a כשאמורה להיות הכפלת גרונית *פָּחָה < פָּחָה, *לָחָבָה < לָחָבָה, *נָחְמָה < נָחְמָה, *הָהָרִים < הָהָרִים, *הָעָרִים < הָעָרִים. היבדלות לפנים ברצף o-u < e-u מזדמנת ב*לו לא < לולא. סוג מיוחד של היבדלות מצוי בעיצורים מוכפלים שמוחלפים ברי"ש ועיצור פשוט. תופעה זו מזדמנת בעברית המקראית המאוחרת בשמות יִמְשֶׁק < יִרְמְשֶׁק dam-mešeq < dar-mešeq (ואף במגילות ממדבר יהודה) וב*שָׁבִיט < שָׁרְבִיט *šabbīt < šārbit. פְּרָסָה בעברית החדשה מבוססת על התיבה הארמית פְּרָסָא בספר דניאל הגזורה מ*פָּסָא (היבדלות זו ידועה גם בארמית).

ההפולוגיה

ההפולוגיה (ביוונית "אמירה פעם אחת") היא השמטה של עיצור או הברה הנקרים פעמיים, רוצה לומר דיסימילציה לאפס. לדוגמה, בעברית המקרא: **בְּבִית < בֵּית** ("שִׁמּוֹ זֶה בֵּית הַכֶּלָא"), **בְּפֶתַח < פֶּתַח** ("וְהוּא יֹשֵׁב פֶּתַח־הָאֵהָל"); בדוגמה האחרונה אין מדובר בשני הגיים זהים אלא בשני הגיים שפתיים דומים. תהליך דומה קרה לדעת חוקרים בשמות היחס ("נִסְכָּה" TyT < T: ***נְכָרִיִּים < נְכָרִים, עֲבָרִיִּים < עֲבָרִים**. התופעה רווחת גם בלשון חז"ל; אנו מוצאים את צורות הבינוני **מַמְעֵט < מַעַט, מוּמַעֵט < מוּעַט, כּוּפְפִין < כּוּפִין, גּוּלְלִין < גּוּלִין, חוּשְׁשִׁין < חוּשִׁין, צוּנְנִין < צוּנִין, עוּמָמוֹת < עוֹמוֹת, הַצִּירוּפִים אֵי אֶפְשָׁר < אֵי(נִ)פְשָׁר. *אֵי אֵלוֹ < אֱלוֹ, והשמות סָכִין < סָכִין, צָפוֹן < צָפוֹן, רָבִי < רָבִי.**

הגררה

גררה (אטרקציה) היא שינוי צורני במלה (כגון במין הדקדוקי) בהשפעת מלה סמוכה. לדוגמה הצירופים האלה הנשמעים בעברית החדשה: **הבראת המשק דורש זאת** (הפועל "נגרר" אחרי המין של המלה שעל־ידו, משק), **מצבה של ישראל אינה שונה בהרבה** (במקום **אינו שונה**). בעברית של ימי הביניים מוצאים דוגמאות רבות של גרירת הסיומת של התואר אחרי סיומת השם: **חלונות גדולות, מאכלות אסורות** (במקום **גדולים, אסורים**). במקרא מוצאים: **וּמוֹצָאֵיו וּמוֹבָאֵיו** (במקום **מְבֹאֲיו**), **קִשְׁת גְּבוּרִים חֲתִים** (במקום **חֲתָה**), **וְצַפְחַת הַשָּׁמֶן לֹא חֹסֵר** (במקום **חֹסְרָה**); **וּבְלִשׁוֹן חֲז"ל חֲמַתָּה מְרֻבָּה מְצַלְתָּה** (במקום **צלָה**).

ההיקש

כשהגררה איננה חד־פעמית אלא סדירה וקבועה, היא נקראת **הִיקֶשׁ. *יְמִינִי < יְמִנִי** בהשפעת **שְׁמָאֵלִי** היא דוגמה מקראית לגררה שהפכה היקש, **וּבְלִשׁוֹן חֲז"ל תְּקַלָּה < תְּקַלָּה** בהשפעת **תְּקַנָּה**. היום שומעים בפי רבים בעברית התת־תקנית **כְּתִבְתָּם** על דרך **כְּתִבְתִּי, כְּתִבְתָּ, כְּתִבְתִּי** (במקום **כְּתִבְתָּם**), **יִשְׁוֹן** על דרך **כּוֹתֵב** (במקום **יָשׁוּן**), **יָכַל** על דרך **כָּתֵב** (במקום **יָכַל**), **לָכֵי** (ציווי, נקבה) על דרך **לֵךְ**! (במקום **לָכֵי**), **בְּשִׁבְלָךְ** על דרך **אוֹתָךְ**.

(במקום **בְּשִׁילָךְ**), אך גם **אוֹתָךְ** על דרך **בְּשִׁילָךְ**. ופועלי פ"נ **מְבִיט**, **מְגִיעַ**, **מְגִישׁ**, **מְזִיק**, **מְכִיר**, על דרך פועלי ע"ו (במקום **מְבִיט**, **מְגִיעַ**, **מְגִישׁ**, **מְזִיק**, **מְכִיר**), ויש גם פועלי ע"ו **מְגִיב**, **מְצִיק** על דרך פועלי פ"נ (במקום **מְגִיב**, **מְצִיק**). ההיקש במערכת הפועל ידוע בכל תקופותיה של הלשון העברית.

שיכול הגיים

שיכול הגיים (מטתזיס) הוא חילוף סדר הגיים בתוך המלה. יש שיכולים סדירים, בבניין התפעל למשל, כשהשורש פותח בהגה שורק (שי"ן, שי"ן, סמ"ך, זי"ן, צד"י): ***הַתְּשִׁימוּר < הַשְּׁתִּימוּר, *הַתְּשִׁיכּוּר < הַשְּׁתִּיכּוּר, *הַתְּשִׁיכּוּל < הַשְּׁתִּיכּוּל, *הַתְּשִׁיכּוּק < הַזְּשִׁיכּוּק**, (מלווה בתי"ו < דל"ת – הידמות חלקית של התי"ו לקוליותה של הזי"ן), ***הַתְּשִׁיכּוּק < הַצְּשִׁיכּוּק** (תי"ו < טי"ת – הידמות חלקית של התי"ו לנחציות של הצד"י). במקרא מתועדים כמה זוגות מלים שיש בהם שיכול אותיות: **גִּזְר/גִּרְז, יַעַף/עִיף, כָּבַשׁ/כָּשַׁב, כָּבַשׁ/כָּשְׁבָה, מִתְּלַעְוֹת/מִתְּלַעְוֹת, שְׁמֵלָה/שְׁלֵמָה**. זוגות אחרים מתועדים בתקופות מאוחרות יותר: **לְמִלָּם/מְלִמָּל** (לשון חז"ל), **קָטְרַג** (פועל)/**קָטְטִיגוֹר** (שם עצם, שתייהן בלשון חז"ל, מיוונית), **שְׁלֻפּוּחִית** (לשון חז"ל)/**שְׁלַחוּפִית** (העברית החדשה).

חלוקה מוטעית

מטאנליזה (חלוקה מוטעית) היא ניתוח מחדש של צורה או צירוף אשר שונה מצורתו המקורית. ילד שכותב **ביצפר** מנתח מחדש את **בית-ספר** ומבין אותה כמלה אחת במקום שתי מלים בסמיכות (זו אינה בהכרח הסיבה שהוא מיידע אותה **הביצפר**). היום המלית **שָׁל** נתפסת כיחידה אחת, ואולם בעברית המקראית המאוחרת אנו מוצאים שתי תחילויות **שָׁל + לָ** המצורפות למלה: **שָׁלְשָׁלְמָה (= אֲשֶׁר לְשָׁלְמָה)** גם בכתב-יד של המשנה **שָׁלְעָנִי (= אֲשֶׁר לְעָנִי [מיודע])** בעוד בדפוסים של המשנה צירוף זה נתפס כשתי מלים **שָׁל + עָנִי** (בלי יידוע). המלים **גִּמְרָה, דְּגָמָה, מִהְדוּרָה, עֲבָדָה** משמשות בעברית החדשה כשמות עצם ממין נקבה, ברם מלים אלה נשאלו מהארמית (**גִּמְרָא, דְּגָמָא** [מקורה ביוונית], **מִהְדוּרָא, עֲבָדָא**) ובארמית הן משמשות כזכר בתוספת צורן היידוע (הסיומת **ָ** מיידעת את התיבה בארמית). ועוד דוגמה מלשון חז"ל – המסורת האשכנזית גורסת במשנה, כנראה בטעות **מְעַמְד, מִשְׁשָׁב** (בינוני סביל) ואילו מסורת התימנים שומרת

את הצירוף המקורי שלא הובן (מלת היחס מן ובינוני פעיל) מעומד, מיושב. סוג מיוחד של מטא אנליזה הוא גזירה לאחור. דוברי לשון חז"ל גזרו את הפעלים התחיל, התרים משמות העצם תחלה, תרומה – במקרא התיי היא תחילית והשרשים הם חל"ל, רו"ם – ומניתוח זה, נוצרו שני שורשים חדשים תח"ל ותר"ם. תהליך של מטא אנליזה נתרשח בפי ילדים במלה פילם, הם מתייחסים למלה השאולה מהאנגלית פילם ההגויה בפייהם פילם (עם תנועת עזר), כאילו הייתה ש"ם בחתימת הריבוי ים. על כן הם גזרו ממנה את צורת היחיד פיל.

השמטת הגיים

השמטת הגה או הברה בתוך מלה נקראת אליזיה או סינקופה. תופעה זו שכיחה בעברית לתקופותיה בהגיים א' וה'. במקרא א' מצעית הסוגרת הברה נשמטת תמיד בהגייה (הייצוג הגרפי של התופעה הוא חוסר ניקוד מתחת לאל"ף), למשל, לקראת, לאמר; ורק לעתים רחוקות בכתוב מצינו (=מצאתי), יצתי (=יצאתי), ותחז (=ותאחז). לעתים נשמטת האל"ף במקרא כשהיא באה אחרי שווא, לדוגמה, שלתך (=שאלתך), שרית (=שארית), תומים (=תאומים). הדבר נפוץ בעברית המדוברת של היום (כגון, xema = חממה [גם במקרא חמה], lišol = לשאול, tišal = תשאַל). השווה גם בלשון חז"ל הרי אני < הריני, חושש אני < חוששני, כאי זה צד < כיצד. ה"א נשמטת ככלל בבניין הפעיל בעתיד *יהכתוב < יכתוב, בבינוני מהכתוב < מכתוב ובידוע אחרי המליות ב, כ, ל, כגון *להספר < לספר. בעברית המדוברת של היום ה' הידיעה נשמטת תכופות בסומך, כגון saraxus = שר החוץ, betasefer = בית-הספר. היא נשמטת תכופות גם בין תנועות באמצע מלה, לדוגמה, lāfox = להפוך, kāl = קהל, āron = אהרון). גם עי"ן נשמטת לפעמים בפי דוברים שאינם מבחינים בין העי"ן לאל"ף, למשל, šimon = שמעון, yodim = יודעים, tišim = תשעים (אך אפשר שמדובר כאן לא בתהליך טבעי, אלא ביסוד מוקדש לדוברים שהוריהם דיברו לשונות אירופה, שאין בהן עי"ן).

ברור שלא הבאנו כאן אלא חלק קטן של תהליכי הלשון הבסיסיים, ולא התכווננו לסקור ולמצות את כולם ובוודאי לא להדגים אותם לפרטיהם.